

řízení. Dogmatikové pojímali rozvoj centrálního řízení tak, jako by činil iniciativu zdola přebytečnou. Obě tato hlediska nevědecky přistupují k neantagonistickým rozporům socialistických výrobních vztahů, jako kdyby šlo o antagonistické rozpory. Nositelem a subjektem celospolečenského řízení je socialistická společnost jako celek, a základní rozpor mezi centrálním momentem a mezi momentem iniciativy zdola je rozparem samotné společenskosti práce. Těžištěm iniciativy mas musí být stále více především účast na bezprostředně společenském rozdělování společenské práce. V prvních etapách budování socialismu ještě socialistická společnost jako celek není s to přímo řídit rozdělování společenské práce, nositelem celospolečenského řízení jsou ještě jenom celospolečenské orgány. Proto většina úkolů, jež bude v komunistické společnosti řešit vnitřní rozpornost společenské práce, musí v těchto etapách řešit doplňkové dodatečně celospolečenské korektivy hodnotových vztahů.

KRITIKA MECHANICKÉHO A HOLISTICKÉHO POJETÍ KAUZALITY

MIROSLAV RÝDL

V otázkách konkrétních forem determinismu ve světě je ještě mnoho nedořešeného jak v přírodních i společenských vědách, tak i ve filosofii. Jsou sice známy obecné principy determinismu a tyto principy získaly již domovské právo v metodologii všech pokrokových badatelů. Potíže však stále spočívají v nedostatečné dialektické interpretaci determinismu. Otevřenou je stále ještě otázka konkrétních forem, v nichž spolu zákonitosti jednotlivých forem pohybu hmoty souvisí, v nichž navzájem přecházejí a v nichž jsou zákonitosti vývojové nižší dialekticky reprodukovány v zákonitostech vyšších.

Tyto metodologické nedostatky se musí nutně projevovat i v nedostatečných závěrech teoretických. Tato nutnost plyne obecně z nutné dialektické jednoty a dialektického vzájemného podmínění metody a teorie. Metoda je zde teorií a teorie metodou, jinak řečeno: materialismus je i teorií i metodou a dialektika i metodou i teorií. Rozdíl mezi materialismem a dialektikou spočívá z tohoto hlediska jen v tom, že metodologická funkce dialektiky a její praktický dosah jsou relativně názornější, její metodologické využívání relativně častější než je tomu u materialismu, který svou metodologickou funkcí projevuje častěji zprostředkovaně, totiž právě prostřednictvím dialektiky.

V řešení otázek determinismu hrají významnou úlohu kategorie příčiny a účinku. Projevuje se to mimo jiné i v tom, že byly v dějinách poznání a ještě dnes často jsou podstatně deformovány různými idealistickými a mechanistickými výklady.

Podívejme se nejprve na mechanickou deformaci kauzality.

Mechanismus či mechanický materialismus je takový filosofický směr, který

vznikl na základě rozvoje jedné přírodní vědy, mechaniky a přitom si klade za cíl na tomto základě vysvětlit celý svět, být na tomto základě světovým názorem. Ovšem dnešní mechanický materialismus nemusí již mít s vlastní mechanikou vůbec nic společného. Na souvislost s mechanikou upomíná dnes v mnoha případech snad jen název a obecný metodologický přístup ke skutečnosti, pro který je charakteristické: 1. redukce kvalitativních rozdílů na kvantitativní, 2. redukce vyššího na nižší, složitějšího na jednodušší, 3. redukce celku na sumu částí, kolektivu na sumu individuí. Obecně můžeme metodologii mechanického přístupu ke skutečnosti charakterisovat jako absolutizaci sice kterékoli, ale vždy jen některé stránky (přesněji kategoriální stránky) nekonečně mnohotvárné skutečnosti. Taková absolutizace vede vždy k idealismu. Vede k idealismu buď bezprostředně: takto mechanicky zjednodušují skutečnost idealisté. Může však vést k idealismu i zprostředkovaně (např. prostřednictvím neschopnosti uspokojivě mechanicky vyložit složitou skutečnost): takto mechanicky zjednodušují skutečnost mechaničtí materialisté, v jejichž jednostrannostech tkví tedy často jen možnost idealismu.

V mechanickém pojetí kauzality jsou teoreticky obsaženy i názory klasické mechaniky na kauzalitu a jejich platnost je rozšířená i tam, kde kauzalita k pochopení skutečnosti nedostačuje.

Mechanické pojetí kauzality je charakteristické za prvé tím, že ztotožňuje příčinu a účinek, že mezi příčinu a účinek klade znaménko rovnosti, že za jediný vztah příčiny a účinku považuje mechanický vztah akce a reakce. Mezi dvěma předměty, které na sebe mají v rámci mechanického přemísťování kauzálně působit, musí být bezprostřední a vnější kontakt. Druhý charakteristický rys mechanického pojetí kauzality spočívá v tom, že toto pojetí neuznává jiné souvislosti, než souvislosti v rámci mechanicky pojaté kauzality, tedy že např. takové složité souvislosti jako jsou mezi celkem a částmi, nutností a nahodilostí, možnostmi a skutečnostmi atd., nedovedou buď vůbec vysvětlit — nebo se snaží vyložit je prostřednictvím mechanicky pojaté kauzality. Nedovedou rovněž diferencovat mezi různými formami kauzality vzhledem k různým vývojovým okolnostem a různým formám pohybu hmoty. Všechny tyto složité souvislosti redukuje na jednoduchý mechanický vztah mezi příčinou a účinkem.

Jaké jsou důsledky uvedeného mechanického pojetí kauzality?

1. Z hlediska mechanicky chápané kauzality je na materialistické úrovni nepochopitelná řada otázek. Vezměme jenom jeden příklad, který sehrál významnou úlohu v dějinách fyziky, v dějinách překonávání klasické mechaniky, totiž otázku sporů o působení na dálku. Chtěli-li mechaničtí materialisté v souhlase s vlastním teoretickým východiskem vyřešit např. otázky přitažlivosti a odpudivosti, musili si vypomáhat různými hypotetickými principy (např. Newtonova „materia subtilis“), které by zprostředkovaly styk dvou od sebe vzdálených a přece se přitahujících a odpuzujících těles, která podle jejich názorů nemohla kauzálně působit jinde než tam, kde právě byla a na ty okolní předměty, s nimiž byla v bezprostředním kontaktu. V tomto směru bylo např. Descartovo stanovisko krokem zpět oproti stanovisku Demokritovu. Demokritos uznával, že svět se skládá ze dvou principů, atomů a prázdna. Descartes prázdno neuznával, celý

prostor byl pro něho záplněn hmotou, korpuskulemi. Právě Demokritovo stanovisko si velice pochvaloval Hegel. Nedával mu však mechanický výklad, podle něhož nemohou být dvě tělesa na stejném místě ve stejném čase, nýbrž výklad dialektický, podle něhož je prázdno negativním principem, který je v dialektické jednotě s pozitivními atomy. Hegel si tedy pochvaloval na Demokritově stanovisku zárodky podobné dialektiky, kterou rozvinul sám ve výchozích kategoriích svého systému, totiž bytí a nic (Sein a Nichts). Omezenost mechanicky atomistického názoru si uvědomoval již Kant, který proti hmotě jako konglomerátu atomů, mezi nimiž je možný jen vztah mechanické kauzality, klade představu o hmotě jako jednotě atrakce a repulze a jejich vzájemném a kauzálním podmínění (*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, Berlin, 1913).

2. Mechanické chápání vztahů příčiny a účinku nedovoluje pochopit vývoj. Ještě dnes se můžeme shledat s lidmi, pro něž je nepochopitelná jednotka kauzálního a historického výkladu jevů, přesto že i ve vztahu příčiny a účinku existuje nutný časový a historický moment. To je ovšem nutně dáno do značné míry jejich postavením v rámci specializovaného výzkumu zejména živé přírody. Podle mechanického materialismu nemůže vlastně k vývoji docházet. To proto, že vývoj znamená vznik vyššího z nižšího, které je oproti vyššímu vždy o něco chudší. Jelikož však podle mechanických představ je účinek roven příčině, stejně jako mechanická akce reakci, nemůže vzniknout z nižšího vyšší. Podle mechanického materialismu je možný jen pohyb na stejné úrovni. Proti mechanickomaterialistickému pojetí příčiny a účinku, a tedy nepřímo i proti popírání vývoje, který z něho bezprostředně vyplývá, polemizoval již Hegel. Jeho polemika proti mechanickým materialistům je dodnes platná. Pozdější vývoj k ní vlastně nepřipojil již nic nového. Hegel vyvrátil mechanický názor tím, že pojal příčiny a účinky jako momenty všeobecné souvislosti a vzájemného působení. Účinek není Hegelovi výsledkem jen jedné příčiny, nýbrž je totalitou příčin a je tedy výsledkem vzájemného působení minimálně mezi dvěma substancemi. Je tedy i v rámci mechanického vztahu konec konců vždy něčím více, než co bylo obsaženo v každé izolované příčině.

3. Mechanické pojetí kauzality nedovede rozlišit kauzalitu v různých formách pohybu hmoty a kauzální působení mezi různými formami pohybu hmoty. Všechny jevy se snaží kauzálně vyložit z pohybu atomů či jiných kvalitativně jednodušších a relativně nejjednodušších stránek skutečnosti. Na tento vztah mechanicky chápané kauzality redukuje mechanisté všechnu složitost vzájemných souvislostí, jež vytvářejí celek určité kvality. K těmto pokusům Hegel poznamenává: „Z hlediska vzájemně se určující souvislosti celku mohla metafyzika tvrdit, že se zhroutí celý vesmír, jestliže by se zničilo jediné zrníčko.“¹ Na této redukci pak podle Hegela spočívají i ony historické anekdoty o velkých účincích malých příčin. „V dějinách se stalo zcela běžným vtipem, že se nechávají vznikat velké účinky z malých příčin a že se pro dalekosáhlé a hluboké události jako při-

¹ „In Rücksicht des wechselbestimmendes Zusammenhangs des Ganzen konnte die Metaphysik die Behauptung machen, dass wenn ein Stäubchen zerstört wird, das ganze Universum zusammenstürzte.“ (*Wissenschaft der Logik* I, str. 71.)

čina uvádí *anekdota*. Takovou tzv. příčinou nelze považovat za nic jiného než za popud, za vnější *podnět*, jehož by *vnitřní duch* událostí nebyl potřeboval nebo jemuž podobných by mohl použít nesčetné množství.² Lenin si tuto Hegelovu myšlenku vypisuje. Jeho komentář k ní poukazuje na jedné straně na mystičnost onoho „vnitřního ducha“, na druhé straně však na skutečnost, že zde Hegel úplně podřizuje dějiny kauzality, kterou chápe tisíckrát hlouběji než spousta pozdějších učenců (Filosofické sešity, Praha 1953, str. 130). Hegel totiž ukazuje na to, že mezi příčinami je třeba diferencovat, že určení určité události jako příčiny musí kvalitativně odpovídat té formě pohybu hmoty, do níž ona událost spadá. Mám za to, že Hegelova slova nemohou mít platnost pouze v aplikaci na lidské dějiny, nýbrž že je s nimi třeba plně počítat i při studiu živé přírody a její historie.

Avšak proti redukování všech zákonitostí na mechanickou kauzalitu neprotestoval jen Hegel. Již před Hegelem si uvědomoval Kant, že tento způsob výkladu nedostačuje k pochopení živé přírody. Ještě roku 1755 pod dojmem okouzlení nad lidskou mocí v přírodě, nad lidským poznáním anorganické hmoty píše tuto hrdou větu: „Dejte mi jen hmotu a chci vám z ní postavit svět.“³ V oblasti živé přírody se však vzdává. Onen hrdý citát má totiž své méně hrdé pokračování, a to ve formě otázky: „Je však možné se tím chlubit, když máme před sebou nepatrnou rostlinu či hmyz?“ Kantovo řešení těchto obtíží a jeho východisko z uvedené skepse známe: je to přijetí teleologie jako heuristického principu, jako vnějšího principu či maximy apriorní a vnitřní účelnosti v rámci reflektujících (či regulativní) soudnosti. Jeho řešení je jistě v zásadě subjektivistické. Jeho velikost však spočívá v jeho negativní stránce, totiž ve skepsi o dostatečnosti mechanické kauzality k výkladu specifičnosti života, v níž je obsaženo i tušení dialektické specifičnosti zákonitostí vyššího ve srovnání s nižším.

4. V mechanicky chápané kauzalitě je vztah příčiny a účinku čistě vnějším vztahem, v němž jedno udílí zevně pohyb jinému. Jde zde o vztah jednosměrný, v němž je jedna stránka jen příčinou a druhá stránka jen účinkem. Nutným důsledkem podobných názorů jsou i představy o konci této kauzální řady, a tedy všeobecně o konečné či první příčině, bohu. Bůh je nutným důsledkem mechanického zvnějšňování kauzálního vztahu. Klasický mechanický materialismus se této nutnosti nemohl vyhnout a zavedl Newtonem do přírody boha jako prvního hybatele. Proti těmto důsledkům mechanického materialismu polemizoval již Kant, když formuloval svou čtvrtou antinomii o nutnosti existence nějaké světské či mimosvětské bytosti jako poslední příčiny. Jiným způsobem a nepřímou proti podobným důsledkům klasické mechaniky polemizoval v *Kritice soudnosti*, když se zamýšlel nad rozdílností kauzálního řetězu v neživé a živé přírodě. Podle Kanta postupuje v anorganické přírodě sled příčin a účinků dolů (abwärts-ge-

² „Es ist ein gewöhnlich gewordener Witz in der Geschichte, aus kleinen Ursachen grosse Wirkungen entstehen zu lassen und für die umfassende und tiefe Begebenheit eine Anekdote als erste Ursache aufzuführen. Eine solche sogenannte Ursache ist für nichts weiteres als eine Veranlassung, als äussere Erregung anzusehen, deren innere Geist der Begebenheit nicht bedurft hätte, oder deren er eine unzählige Menge anderer hätte gebrauchen können“ (ib. II, str. 194).

³ I. Kant, *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels*, 1755. Reclam str. 30.

hen), příčina je pouze příčinou, účinek je pouze účinkem. Tak tomu není v přírodě anorganické, kde vystupuje již účelnost, a kde tedy „existuje věc jako přírodní účel, jestliže je sama od sebe . . . příčinou i účinkem“.⁴ Toto Kantovo pojetí rozvinul Hegel, který platnost této „účelné kauzality“ na jedné straně rozšířil na celý svět, a to tím, že kauzalitu pojal jako moment všeobecné souvislosti, na druhé straně však se oprostil od subjektivistického pojetí účelnosti. Nechápal rovněž účelnost jako výlučně vnější princip (i když je i podle Hegela účelnost nejprve vnější účelostí), nýbrž rozhodující zvláštnost účelnosti viděl v tom, že rozvinuta v pojem, je účelností vnitřní. Podle Hegela se příčina a účinek navzájem podmiňují, a to ve všech možných hlediscích. Podmiňují se navzájem již ve zcela formálním pojetí. „Účinek,“ píše Hegel, „neobsahuje tudíž vůbec nic, co neobsahuje příčina. Naopak neobsahuje příčina nic, co není v jejím účinku. Příčina je příčinou jen potud, pokud vyvolává účinek, a příčina není ničím než tímto určením, že má účinek. V samotné příčině jako takové spočívá její účinek a v účinku příčina; pokud by příčina ještě nepůsobila nebo pokud by již přestala působit, nebyla by příčinou, — a účinek, pokud by jeho příčina zmizela, nebyl by již účinkem, nýbrž libovolnou skutečností.“⁵ V této relaci příčiny a účinku můžeme nalézt i zdroj polemiky proti bohu jako poslední příčině, kterou později plně rozvinul Feuerbach. Podle Feuerbacha je nesmyslným tvrzením, že bůh je *jen* příčinou světa. Jestliže totiž existuje uvedená relace mezi příčinou a účinkem, musí být bůh i účinkem světa, neboť bez existence světa by nemohl být ani příčinou. Vodítko k definitivnímu řešení otázky konečných příčin podal Hegel až tím, že pojal poslední příčinu jako všeobecné působení, jehož je každý izolovaný kauzální vztah jen momentem, a do něhož každý kauzální vztah přechází, jakmile se rozvine. V rámci tohoto vzájemného působení, které je „pravdivým nekonečnem“, tj. kruhem, je všechno zároveň příčinou i účinkem. Toto „pravdivé nekonečno“ příčin a účinků je pak Hegelovým příspěvkem ještě k dnešní a nejmodernější vědě, např. biologii. Takovým pravdivým nekonečnem je živý organismus, pokud jej zcela ontologicky chápeme jako konkrétní totalitu. Je to kruh složený z kruhů. Každý kruh je do sebe uzavřeným řetězem příčin a účinků, struktur a funkcí, celků a částí, možností a skutečností, vnějšího a vnitřního, nahodilého a nutného atd., v určitých svých momentech se však prolamuje a tím přechází jednak do kruhů sousedních a ostatních, na druhé straně pak tím navazuje kontakt se světem, který existuje mimo něj. Toto pravdivé nekonečno je dialektickou jednotou nekonečného a konečného. Jako typického reprezentanta tohoto pravdivého nekonečna si můžeme představit živý organismus, který —

⁴ „... ein Ding existiert als Naturzweck, wenn es von sich selbst... Ursache und Wirkung ist.“ (Kritik der Urteilskraft, str. 296.)

⁵ „Die Wirkung enthält daher überhaupt nichts, was nicht die Ursache enthält. Umgekehrt enthält die Ursache nichts, was nicht in ihrer Wirkung ist. Die Ursache ist nur Ursache, insofern sie eine Wirkung hervorbringt, und die Ursache ist nichts als diese Bestimmung, eine Wirkung zu haben. In der Ursache als solcher selbst liegt ihre Wirkung, und in der Wirkung die Ursache; insofern die Ursache noch nicht wirkte, oder insofern sie aufgehört hätte zu wirken, so wäre sie nicht Ursache, — und die Wirkung, insofern ihre Ursache verschwunden ist, ist nicht mehr Wirkung, sondern eine gleichgültige Wirklichkeit.“ (Wissenschaft der Logik II, str. 190 n.)

jako něco konečného — je stále týž, stále zachovává svou individuální výlučnost a zvláštnost, přitom však se zároveň — jako něco nekonečného — neustále mění, přestavuje a vyvíjí. Tyto Hegelovy názory jsou v současné době (ať už vědomě či nevědomě) reprodukovány např. v teoriích otevřeného systému. Kauzalita je v této formě rozvinutá z kauzální zákon, který je již jednotou obecného, zvláštního a jedinečného (není tedy pouze něčím jedinečným, jako je tomu v případě izolovaného kauzálního vztahu) a v němž je tento mechanický a jednoduchý vztah příčiny a účinku dialekticky zrušen. Projevuje se to v tom, že zde např. ztrácí smysl úvahy o časovém předcházení účinku příčinou.

Můžeme tedy stručně uzavřít, že Hegel ruší mechanickou kauzalitu ve jménu rozvinutého dialektického determinismu.

Proti mechanickému pojetí kauzality nepolemizuje však jen německá klasická filosofie a marxismus. Polemizují proti němu i různé idealistické a reakční směry. Vezměme si např. holistickou polemiku (berme ji jako reprezentanta všech idealistických výkladů, mezi nimiž neexistují v žádném případě podstatné rozdíly). Tato polemika je vedena z pozic idealistické interpretace jejich základní kategorie, totiž celku.

Holismus byl reakcí na spor mechanismu s vitalismem. Klade si za úkol otupit sporné a přehnané stránky obou, mechanismu i vitalismu. Více se však obracel proti mechanismu, jež prý chce, jak se vyjádřil zakladatel holismu Smuts, zachránit před vitalistickými důsledky. To byl program, který byl zejména mezi biologi velice populární. Přírodovědci totiž většinou velmi dobře viděli nedostatky jak mechanismu tak vitalismu. Na vitalismu jim vadilo, že zaváděl pojmy, jež byly přírodovědeckými prostředky neanalyzovatelné, na mechanismu to, že na řadu problému prostě nestačil. Přitom byl přírodovědcům svým programem „kauzálního výzkumu“ velice přijatelný. Jestliže tedy holismus sliboval zachránit tento „kauzální výzkum“ mechanismu, rozšířit však jeho možnosti, nebylo divu, že se jim řada přírodovědců ve 20. a 30. letech našeho století přímo nadchla.

Přírodovědci nebyli ovšem školenými filosofy a tak nepostřehli, že holismus je svou podstatou jen novou odrudou vitalismu, resp. nepostřehli to hned. Stačilo jim, když holisté prohlašovali, že celek je více než suma částí, že každá část je současně celkem, že v přírodě existují i vyšší zákonitosti než mechanické, že části se v celku liší funkcionálně apod. Většinou se až na malé výjimky nestarali o to, zda je holismus originální naukou, neviděli, že absolutizuje a odtrhává jej od částí podobně, jako mechanismus odtrhává části od celku. Nepostřehli, že již v této absolutizaci je implicitně obsažen idealismus. Rovněž se nestarali o to, jaké má holismus společenské poslání, jakou sociální poptávku uspokojuje, nestarali se o to, že společensky vyrůstá jako typická imperialistická, fašistická, totalitní ideologie. Přírodovědci prostě brali z holismu to, co se jim hodilo a stranou nechávali to, co se jim z holismu nehodilo. Přebírali rovněž název, který měl nota bene jistou módnost a dobrý zvuk, s obsahem však nakládali dosti libovolně. O tom, že řadě přírodovědců nešlo v holismu skutečně o jeho idealistickou či společensky reakční podstatu, kterou vyjadřoval, svědčí již jenom to, že někteří obecní biologové, hlásící se k holismu, došli konec konců až k pozicím

blízkým dialektického materialismu (jako např. Bertalanffy), či vysloveně na pozice dialektického materialismu (jako např. u nás F. Herčík).

Holistická literatura je velice bohatá. Málokterá buržoazní filosofie v posledních padesáti letech tolik interesovala širokou veřejnost jako právě holismus. Nelze proto před ním zavírat oči, je nutné se s ním vypořádat. Je to nutné tím spíše, že ve svých negativních důsledcích, totiž jako směr kritizující jednostrannosti vitalismu a mechanismu obsahuje řadu cenných dialektických myšlenek o dialektice kategorií celku a částí a problematice, která s nimi souvisí. Vypořádat se s holismem nemůže proto znamenat, že jej prostě popřeme a odhodíme stranou. Abychom se s ním mohli vypořádat a současně vytěžit maximum z jeho dialektického bohatství, musíme pochopit jeho teoretické zdroje a jeho metodu myšlení.

O holismu se u nás všeobecně ví, že absolutizuje celek. Tato holistická absolutizace celku plyne z kritiky mechanismu. Pro mechanistu je celek, který je složitější než celek mechanický, prostě nepochopitelný, nemůže jej svými metodologickými prostředky vyložit, neboť tento celek složitější než mechanický je jako něco bohatšího než mechanická suma částí, něčím kvalitativně vyšším. Reakcí na tuto metodologickou nedostatečnost mechanismu je právě vitalismus. Výzkumné prostředky vitalismu, metody vitalistického bádání ani jeho faktická výzbroj nejsou však o nic dokonalejší (vždyť také jde zpravidla o současníky mechanistů) než výzbroj mechanistů. Bohatší jsou proti nim pouze o přesvědčení, že celek není jen pouhá suma částí a že obsahuje proti této sumě něco „navíc“. Ono „navíc“ jim je však stejně metodologicky nedostupné, neplyne jim ze samotného rozboru fakt, částí a jejich dynamických vztahů. Mohou proto nanejvýš prohlašovat: celek (živý organismus apod.) je suma částí plus entelechie (hormé, morfé, duchovní činitele Babákovy, psychický celek Alveresův apod.).

V podobné situaci je a podobně uvažuje i holismus, neboť je podmíněn opět přibližně stejným stupněm rozvoje biologie a věd vůbec jako i mechanismus a vitalismus. Celek je proto pro holisté v podstatě opět vnější složeninou částí a zvláštního totalizačního činitele — „celkovosti“. Přitom je si třeba uvědomit, že pojem „suma částí“ zde nebereme doslovně, nýbrž spíše jen jako reprezentanta či symbol metodologicky mechanického východiska při studiu vztahů mezi celkem a jeho částmi. Metodologický základ holistických úvah je tedy stejný jako metoda, na jejímž základě si položil Diderot otázku: „Když se v přírodě přidá molekula živé hmoty k molekule hmoty neživé, bude celek živý nebo mrtvý?“ (*Vybrané spisy*, Praha 1954, str. 104).

Nyní však vzniká problém: je-li tomu tak, proč holismus přírodovědci neprohlédli, proč jej považovali za něco odlišného od idealistického vitalismu? Jak jej mohli přijímat jako názor ochraňující vědy před příslušnými nížinami mechanismu a přílišnými výšinami vitalismu?

Odpověď na tyto otázky je v podstatě jednoduchá: holismus jako filosofie svým způsobem ještě zkušenější buržoazie dovedl svou podstatu rafinovaněji skrýt. Ukryl ji pod řadu zcela správných tézí a formulací, od nichž jen postupně a velice nenápadně přechází k závěrům, které jsou s výchozími tezami v rozporu.

Přitom však holismus fakt tohoto rozporu přechází a snad jej v mnoha směrech skutečně ani nevidí. Tak např. základní teze holismu, kterou Smuts zdůrazňuje v řadě míst svého díla, neustále opakuje, že celkovost není něčím, co by bylo k částem jen zevně přikládáno, jako je tomu u vitalismu s entelechií, že celek je důsledkem vztahů mezi částmi, ty však jsou celkem určovány, celek je teprve činí částmi a je tedy prvotní. Podobnou zásadu razí Dürken, který ve své knize „*Vývojová biologie a celek*“⁶ jako zásadní tezi zdůrazňuje, že celek je vůči svým částem primární a dokazuje to na mnoha místech tohoto díla sice přehnaně, jinde však dosti přesvědčivě, a to na základě poměrně bohatého materiálu z embryogeneze. Pokud také pojmem embryonální vývoj epigeneticky, tj. jako vznik organismu diferenciací nediferencované zárodečné buňky, můžeme v tomto určitém časovém úseku i uvažovat o tom, že celek je prvotní, aniž bychom vlastně klesli na úroveň dnes v pejorativním smyslu známé otázky o prvotnosti vejce či slepice. Holisté tedy jednou větou dokazují souvislost celku s částmi (celek jim plyne ze vztahů mezi částmi), druhou větou však tento dialektický vztah trhají (prohlašují celek za něco absolutně prvotního). Zabsolutňují tedy něco, co má plnou oprávněnost pouze v určité situaci. A odtud již, z tohoto vnitřního rozporu holismu, který ovšem není rozporem dialektickým, vyplývá i to, že holismus konec konců rafinovanou formou odděluje nejprve metafyzicky celek a části (prohlašuje celek za něco absolutně prvotního), aby v konečných důsledcích explicitně vyjádřil něco velice blízkého vitalistické entelechii.

Proti holismu je třeba ideologicky bojovat. Kdyby pro nic jiného, pak tedy rozhodně proto, že jeho podstata je pro necvičené oko a rozum nezvyklý filosoficky uvažovat těžko prohlédnutelný. Jeho prostřednictvím zanaší buržoazie do přírodních věd ideologickou obhajobu svých třídních zájmů.

Poslední předběžnější či obecnější otázka, kterou si musíme položit a zodpovědět, je, jak všechno to, co jsme si dosud pověděli, souvisí s problémem holistického pojetí kategorií příčiny a účinku.

Odpověď vychází z toho, že celek a část, příčina a účinek jsou filosofickými kategoriemi, které se mimo jiné rysy liší od ostatních pojmů tím, že obsahují ve své podstatě systematický prvek. Díky tomuto prvku musí tvořit kategorie dané oblasti (vědy) jednotu, musí vytvářet logicky konsistentní soustavu dané vědy. To má ten důsledek, že změna obsahu či pojetí jedné kategorie musí se přímo projevit i na změně obsahu či pojetí jiných kategorií dané soustavy. Při důsledném myšlení musí vést materialistický výklad jedné kategorie k materialistickému výkladu kategorií ostatních, idealistický výklad jedné kategorie k idealistickému výkladu ostatních kategorií. Přímá a bezprostřední souvislost mezi kategoriemi celku a částí, příčiny a účinku jen konkretizuje tuto uvedenou zásadu.

Je tedy třeba se zamyslet nad problémem, jak by měl holismus při důsledném myšlení — na základě absolutizace celku oproti částem, což je, jak jsme již viděli, podstatou jeho učení — chápat i vztah kategorií příčiny a účinku či kauzalitu vůbec, a jak tento vztah skutečně chápe.

Jestliže holismus chápe vztah celku a částí tak, že celek je vůči svým částem

⁶ *Die Entwicklungsbiologie und die Ganzheit*, Berlin 1936.

prvotní a že tedy části plynou z celku a ne celek z částí, pak z toho musí vyplynout, že celek musí být v tomto vztahu jen příčinou a části jen účinkem, že celek není a nemůže být účinkem svých částí, nebo jinak, že celek nemá příčinu, že je tedy kauzálně nevysvětlitelný stejně jako je kauzálně nevysvětlitelná a nepostižitelná vitalistická entelechie.

Tímto způsobem se však holisté nemohou vyjadřovat, neboť by tím otupili svou vlastní zbraň a rozbili štít, za nímž skrývají svůj život, a tím i svou vlastní filosofickou podstatu. Holismus by se stal stejně průhledným jako vitalismus. Holisté musí proto formulovat poněkud jinak, musí však konec konců a třebas zastřenou formou dojít nakonec ke stejnému výsledku. Kdyby tomu tak nebylo, nebyly by oprávněné ty výtky na jeho adresu jako např. to, že absolutizuje celek na úkor částí.

Veliká popularnost holismu neplyne, jak jsme již viděli, jen z toho, že vystupuje jako kritik vitalismu, ale rovněž z toho, že vystupuje jako kritik mechanismu.

Holistické pojetí kauzality vyplývá mnohem více z kritiky mechanismu než z kritiky vitalismu. Holisté mechanistům vytýkají v podstatě totéž, co již bylo uvedeno v souvislosti s kritikou mechanického pojetí kauzality. Vytýkají jim za prvé to, že redukuje příčinný vztah na mechanický vztah příčiny a účinku, totožnost akce a reakce, na vztah bezprostředního kontaktu mezi příčinou a účinkem v rámci mechanického přemísťování. Holisté zcela správně ukazují, že podobné chápání příčiny a účinků musí vlastně znemožňovat vývoj a vede k nepochopitelnosti a nevysvětlitelnosti řady problémů, což konec konců nutně vede až k mystickému řešení takového problému, jako např. odkud pochází duše. Plyne to z toho, abychom si uvedenou myšlenku ještě jednou zopakovali slovy Smutsovými, že „bylo pevně stanoveným dogmatem, že v účinku nemůže existovat nic víc, než co je dáno již příčinou“ (*Die holistische Welt*, 1938, str. 1). Další výtky, kterou holisté adresují mechanistům, spočívá v tom, že redukuje veškeré souvislosti na vztah mechanicky pojaté kauzality. Holismus souhlasí v řadě momentů s mechanismem, akceptuje mechanické kauzální působení, vytýká však, že mechanismus touto cestou dává vznikat hodnotám, které by byly v rámci prostorových a mechanických vztahů nerealizovatelné. Je tedy třeba si uvědomit — a tu se již dostáváme do určité míry opět na stopu holistickému idealismu — že v mechanismu holisté nekritizují jen metafyzickou metodou a jednostrannost, nýbrž současně s ní i materialismus. A jestliže nekritizují jen metafyziku, ale i materialismus, je zde již i nutnost, aby ve svých závěrech přišli k idealistickým výsledkům.

Celek nemůže být pouhým účinkem svých částí právě proto, že je bohatší, že kauzalita, která dává celkům vzniknout, je emergenční, tvořivá, účinek je o něco bohatší než jeho příčina. Z tohoto stanoviska také polemizuje proti mechanistům A. Meyer v předmluvě k citované Smutsově knize. Vytýká mechanistům představu, že celek bude jednou poznatelný z mechanických příčin, a to „bez nějaké zásadní změny monistického způsobu myšlení a mechanických pracovních metod, jestliže by se pracovalo ještě další století trpělivě mechanicky.

To je podle pravé celostní filosofie a celostní kauzality, jak ji rozvinul generál Smuts, nemožné“ (tamtéž, XXXIV).

Jestliže však celek obsahuje více, jestliže není účinkem svých částí, co je tedy jeho příčinou? Holisté neuznávají — jak jsme již viděli — lineární řadu příčin a účinků, po níž by bylo možné jít za příčinami celku do nekonečna nebo k nějakému hybateli nehybnému. Celek nemá podle nich žádné vnější příčiny, resp. celek je vnějšími, tj. mechanickými příčinami nevysvětlitelný. Příčiny celku je třeba hledat v jeho nitru, v jeho specifických zákonitostech. Tyto zákonitosti nevyplývají však z jeho komponent, neboť tyto komponenty jsou kvalitativně nižšího řádu. Příčinou celku je tedy celek. Celek je *causa sui*, jak se Smuts spinozovsky vyjadřuje. Jestliže je celek *causa sui*, znamená to, že nemá příčinu v něčem jiném, nýbrž jen sám sobě. To je ovšem z hlediska dialektického materialismu neadekvátní, je to vlastně tautologie. Tautologií je uvedená teze podobně, jako je skrytou tautologií teze, že příčiny celku jsou vnitřního rázu, neboť holisté používají kategorií: celek, vnitřní, funkce, kvalita a pod. v podstatě jako synonym; nevykládají totiž rozdíly mezi nimi. Pak také odkazem na celek jako na něco vnitřního nic nového netvrdí. Je to staré holistické oddělování neoddělitelného. Jelikož absolutizovali celek na úkor jeho částí, nemohou nalézt jeho příčinu v něčem takovém, co by sice bylo od celku odlišné, současně však bylo zdrojem jeho kvality. Určení celku je třeba hledat v jeho částech, které jsou — jak ukazoval již Hegel — vůči celku sice vnější, současně však s ním jsou tak úzce spjaté, že jedno bez druhého ztrácí smysl.

Na základě zapojení kauzality do holistického pojetí celku vzniká podle holistů zcela nový druh kauzality, celostní kauzalita, která je něčím nepostižitelným, je neexistující kauzalitou ideálního řádu, je kauzalitou, v níž je nic příčinou něčeho, ideální a vyspekulovaný pojem celku, celostnost je příčinou vzniku reálných celků a onoho reálného „navíc“, co je v celku vůči částem a komponentám obsaženo. To je ovšem idealismus a jen jiná formulace starého známého „na počátku bylo slovo“. Celek jako skutečná příčina, vera causa, je pouhým pojmem ve smyslu hegelovského idealismu (v němž je pojem demiurgen skutečností), postrádá však hegelovský dialektický obsah, zachovává jen idealistickou formu. Takový celek je pochopitelně „více“ než kauzalita. Kauzalita je v něm zrušena. Je v něm sice zrušená jen mechanická kauzalita, jelikož však holismus nezná vedle mechanické kauzality jinou kauzalitu než holistickou, tj. idealistickou, znamená to konec konců, že celek se holistům vymyká jakýmkoli kauzálním zákonitostem.

Je svobodný, a nejen to: je absolutně svobodný. Svoboda zde není druhou stránkou, nýbrž prostým vyloučením nutnosti, zejména v našem případě nutnosti kauzální. Holistický determinismus „je konec konců založen na svobodném holistickém sebeurčení“, tj. na sebeurčení celku, určení reálného, materiálního celku celkem pojmovým. Na věci nic nemění, že i výklad těchto myšlenkových procesů je holisty zatemněn, „materialisticky zexaktněn“.

Celek přetváří v holistickém pojetí a výkladu pojem kauzality tak, že účinek neodpovídá zevní příčině, není pasivním odleskem příčiny, je aktivní činností celku. Projevuje se to ve všech organických podrážděních a reakcích. Je sice

pravda obecně, že výsledky působení vnějších činitelů na živou bytost nejsou závislé jen na vnějším agens, nýbrž i na kvalitativní a vývojové určitosti individua či druhu, na který něco zevně působí. Jak však toto vnitřní prostředí vzniká? Pro holistu vzniká opět zvnitřku a tak jsme opět v kruhu.

Jednotlivé teze či příklady, jednotlivé výseky z tohoto kruhu jsou pravdivé. Kruh je celek, holismus jako celek je idealistickou deformací parazitující na skutečné dialektice vztahů mezi celkem a jeho částmi a jejich vztazích k ostatním kategoriím dialektiky.

Co však k těmto problémům říká dialektický materialismus? Odkud vlastně plynou holistické názory na kauzalitu?

Mechanický materialismus se např. ve vztahu k biologii projevuje ve dvou směrech a oba tyto směry působily zřejmě i na holismus. Mechanická deformace biologie se projevuje především v redukování celku organického na jeho anorganické komponenty, na fyzikální, chemické procesy. Život však není pouhou chemií a fyzikou. Je dán zvláštní biologickou zákonitostí. Chemie a fyzika jsou však v něm obsaženy, ne však v „čistém stavu“, totiž stejně jako v anorganické přírodě. Taková fyzika a chemie biologa v podstatě nezajímá. Fyzikální a chemické zákonitosti a vztahy zajímají biologa potud, pokud jsou organismem přetvořeny v živé tělo. To je skutečnost, kterou holismus nechápe. Proti oprávněným výhradám, že neuznává kauzalitu, totiž odpovídá: „Stejně kombinace fyzikálních příčin vedou v organismu k týmž výsledkům fyzikálních účinků jako v každém jiném systému“ (Smuts, tamtéž, str. 315). Nevidí tedy vývoj vyšší zákonitosti z nižší. Nevidí, že fyzika a chemie jsou celkem živého organismu zrušeny, že v živém celku vystupují poněkud jinak. Celek a jeho části tedy zde holistům vystupují skutečně jako suma částí a pojem celkovosti, přičemž — přes výslovné ujišťování o opaku — ani celek nepůsobí na části ani části na celek. Pro organický celek jsou fyzikální a chemické zákonitosti existující jaksi o sobě a pro sebe (obrazně řečeno „v čistém stavu“) něčím vnějším. Tuto vnějšnost však holismus, který je metodologicky založen na mechanické metafyzice, absolutizuje.

Druhým projevem mechanicismu ve vztahu k biologii je absolutizace morfologie. Z hlediska absolutizované morfologie, resp. struktury, jsou struktury a jejich vznik vlastně nepochopitelné. V rámci absolutizovaného strukturalismu lze hledat příčiny těchto struktur buď v nějakých idealisticky pojatých principech (funkcích, které by existovaly zcela nezávisle na strukturách, tedy které by měly idealistickou existenci o sobě a pro sebe) nebo v menších strukturách, tedy v jiných tvarech, ne však v tom, co tyto tvary dialekticky ruší, totiž v dynamismu jednoty struktur a funkcí. Absolutizací struktur musíme nakonec dojít k idealistické absolutizaci funkcí. Jestliže můžeme zdroj jedněch struktur hledat jen v jiných strukturách nižšího řádu, těchto ve strukturách ještě nižšího řádu a tak až do nekonečna, dojdeme nakonec k něčemu, co není strukturou, což je tedy jejím opakem — totiž strukturou nepodloženou a nepodmíněnou funkcí. Bez funkčních vztahů a jejich dialektické jednoty se strukturami je otázka příčin struktur neřešitelná. Celek, který je pojat výlučně jako struktura (tu je třeba poznamenat, že toto pojetí celku převládá ve většině marxistických statí o této problematice), je

sice prostě něčím více než pouhá suma částí, toto „navíc“ má však na této úrovni reálně neřešitelné zdroje. Materialistická neřešitelnost původu onoho „navíc“, které má celek strukturalizovaný oproti svým částem, je pak i gnoseologickým kořenem holistického idealismu v řešení otázky příčin celku.

Ukažme si tuto skutečnost na dvou příkladech. Jako mechanický celek můžeme označit směs atomů vodíku (H), síry (S) a kyslíku (O). Molekula kyseliny sírové (H_3SO_4) je z těchto atomů existujících ve směsi zcela o sobě nevysvětlitelná. Z této směsi izolovaných prvků může za určitých podmínek a na základě určitého reálného zprostředkování vzniknout řada různých chemických sloučenin: sirovodí (H_2S), kysličník sírový (SO_3), kysličník siřičitý (SO_2), voda (H_2O) apod. Zákonitost, která vede ke vzniku kyseliny sírové, příčiny jejího vzniku a jejich kvalitativně určitých vlastností netkví v těchto izolovaných atomech. Teprve určité jejich strukturální uspořádání nám poskytne molekulu kyseliny sírové, která je ve svém celku něčím více než směsí atomů (i směsí kvantitativně zcela odpovídající kvantitativním poměrům dané kyseliny), kterých je k její syntéze potřeba. Co je příčinou této struktury? Jednotlivé atomy? Proč z nich vznikla právě kyselina sírová a co je tím navíc, co se zde vynořuje? Strukturální pojetí je sice již dokonalejším výkladem podstaty kyseliny sírové. Poznáme-li strukturu, poznali jsme již více než poznáním pouhého kvantitativního a kvalitativního výčtu jednotlivých komponent a elementů. Ono navíc, jeho zdroj a příčiny a tedy ještě hlubší podstatu (podstatu druhého řádu) vyložíme, jestliže pochopíme daný celek nejen jako strukturu, ale když pochopíme i jeho dynamismus a zdroje tohoto dynamismu. Tyto zdroje můžeme nalézt k protikladné působení těch částí, které tuto kyselinu skutečně vytvářejí a kvalitativně určují. V případě kyseliny sírové můžeme toto protikladné působení vidět v protikladném působení mezi záporně nabitým vodíkem kladně nabitou skupinou SO_4 . Tyto proklady ruší pouhou ztrnulou a nepochopitelnou strukturnost a umožňují pochopit zdroj onoho navíc, které celek molekuly obsahuje. Takový celek, který je jednotou protikladných tendencí a jež tyto protikladné tendence přímo jako celek vytvářejí, je vlastně hegelovskou totalitou. Tato totalita je dialektickou jednotou celku a částí, struktur a funkcí, nepřetržitého a přetržitého, je totožností příčin a účinků. Tuto totalitu vytvářejí protikladné procesy, které se na jedné straně sice vylučují, na druhé straně se však i podmiňují a nemohou bez sebe existovat. Tuto zákonitost vývoje celků můžeme vidět i na vývoji názorů na gen. Nejprve byl gen chápán jako čistě hypotetická jednotka hybridologické analýzy. Je to stanovisko klasického mendelismu a jednotlivé geny právě svou volnou kombinovatelností vyjadřují tu skutečnost, že jejich celek je celkem pojatým mechanicky, tj. že jde o celek, jehož částí spolu vnitřně nesouvisí. V morganismu se z genu jako nezávislé jednotky vyvinulo pojetí genu jako jednotky strukturální cytologické analýzy. Příčiny působení a projevu genů jsou nepochopitelné, jejich funkční vztahy nejsou zde zkoumány v činnosti na jejich vlastní úrovni, nýbrž na úrovni od nižšího (genu) k vyššímu (rozvinutému znaku). Jsou to proto pouhé struktury. Poslední stupeň vývoje pojetí genu je gen jako jednotka biofyzikální a biochemické analýzy, jako jednotka fyziologické analýzy celých genetických systémů, které představují velice složitou totalitu nejen asimilace a

disimilace, nýbrž i struktur a funkcí. Ono navíc, co takový celek obsahuje, nestačí zde už jen konstatovat, je třeba řešit jeho zdroje. Klíčem k řešení jeho zdrojů jsou právě zase protikladné vztahy struktur a funkcí. Struktury jsou zde příčinou funkcí, funkce jsou však ve stejné míře příčinou těch struktur, které jsme označili jeho jejich vlastní příčinou.

V tomto smyslu ruší svým způsobem kauzalitu i marxismus, neboť zde skutečně nemá smysl uvažovat o jednostranném působení příčin a účinků. Řada příčin a účinků je zde uzavřena v kruh. Příčina zde není již jen příčinou, ale současně svým vlastním účinkem. Ve složitém totalitním systému si příčiny a účinky neustále vyměňují místo, přecházejí v sebe navzájem. Jednotlivý a jedinečný kauzální vztah zde přechází v kauzální zákon, v němž je jedinečnost jednotlivého kauzálního spojení dialekticky zrušena dialektickou jednotou obecného, zvláštního a jedinečného.

Holismus zůstal stát na úrovni druhého, totiž jednostranně strukturálního pojetí vztahu celku a částí. V takovém celku je otázka kauzality neřešitelná a nemá na této úrovni ani smysl. Mimo to je zastíněna neřešitelností onoho navíc. To jsou zdroje obtíží, do nichž se dostal holismus při řešení otázek kauzálního determinismu. A tyto zdroje obtíží nutně musily předznamenat a také skutečně předznamenaly i výsledek. Výsledkem holistické kritiky mechanického determinismu (resp. mechanické kauzality) je idealistický indeterminismus.

Kant nadhodil otázku, jak z řady příčin a účinků, z jejich sestupné řady vzniká v rámci vlastního kauzálního procesu a pomocí teleologie v organismu kruh příčin a účinků. Hegel tento kruh příčin a účinků rozpracoval v kauzalitu totality a konkrétní totalitu jeho pravdivého nekonečna, která je neustálým dynamismem a přitom zachovává svou kvalitativní stálost a určitost, která je kruhem složeným z kruhů, dialektickou totalitou struktur a funkcí, příčin a účinků, a tedy všeobecným působením.

Ačkoli se holisté na oba velké německé filosofy velmi často dovolávají, je pozoruhodné, jak se jim podařilo vyhmátnout z obou spíše ty negativní a reakční stránky, kterých zde můžeme samozřejmě nalézt řadu. Z Kanta vyhmataávají jeho kategoriální apriorismus a agnosticismus, ačkoli jeho „Kritika soudnosti“ se k jejich okruhu problému vyjadřuje výslovně v mnohem podnětější směr. Z Hegela vyjímají jeho idealizaci pojmů a z vlastní podstaty jeho díla, kterou zasáhl a ještě dlouhou dobu bude zasahovat až do naší doby, totiž z dialektiky, vybrali jen sem tam nějaké postřehy, stránky. Tak je holismus i v tom, k čemu se hlásí historicky, v podstatě směrem idealistickým a metafyzickým. Jeho dialektika je jen jevovou stránkou, řekneme reklamou, za níž se jako vlastní podstata holismu skrývá eklektická slátanina reakčních a mystických stránek Kanta a Hegela, která bývá rovněž zcela eklekticky doplňována některými problémy biologických celků jako systémů.